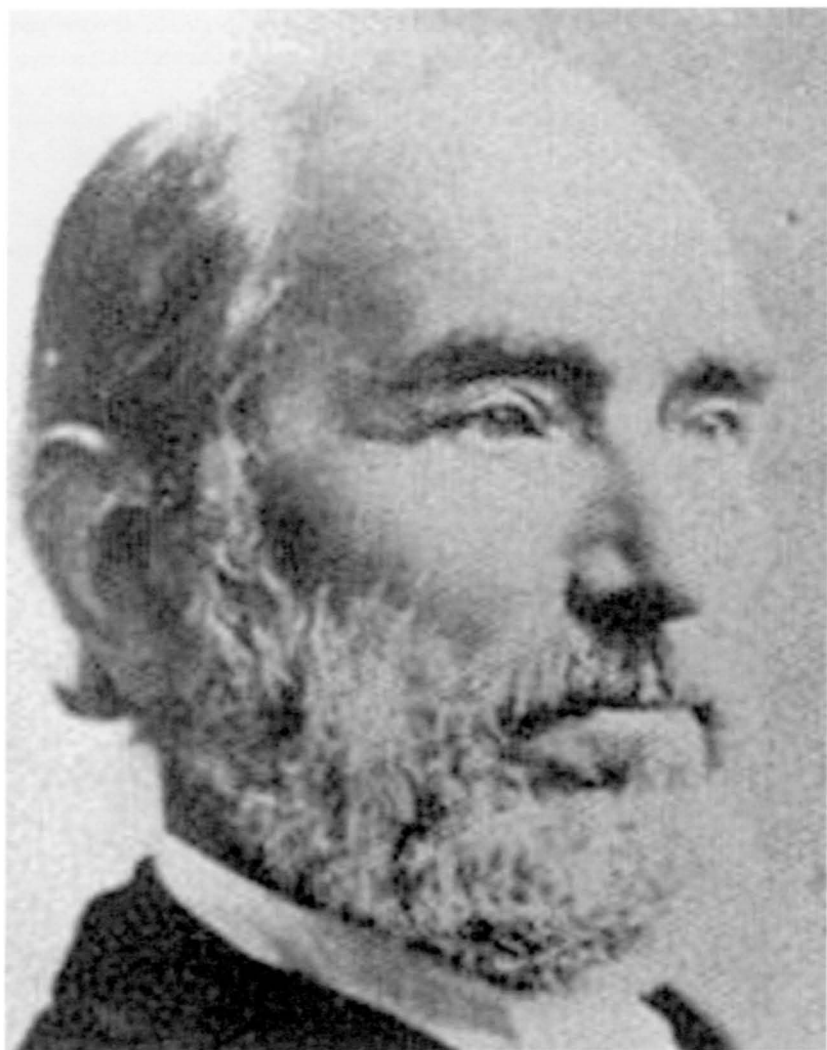

Afb. 1. Goose Wijnand van der Voo. Uit: Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland, dl. 5.

De balanceerkunst van het afschaffen

Maatschappijhervorming beschouwd vanuit de ambities en de respectabiliteit van de negentiende-eeuwse afschaffer*

Het idee dat misstanden moesten verdwijnen was constant aanwezig in de negentiende eeuw, of het nu ging om ruwe volksvermaken, drankmisbruik, slavernij, het dagbladzegel, kinderarbeid, dierenmishandeling of de ongelijke positie van arbeiders en vrouwen. Maar deze zaken verdwenen niet vanzelf. Daar waren afschaffers voor nodig die hun tijd, geld en energie daarvoor opofferden. Natuurlijk zou vanuit een negentiende-eeuwse optiek iedere christen en burger zich moeten inzetten voor de minder bedeelden in de maatschappij. Velen deden dat ook door middel van (het ondersteunen van) filantropisch werk. Volgens de afschaffers was dat geen wezenlijke oplossing van de problemen maar slechts symptoombestrijding. Zij probeerden de wortels van het vermeende verval van de maatschappij bloot te leggen. Daarvoor moesten zaken die tot dan toe over het algemeen werden geaccepteerd als ernstige misstanden en ontoelaatbaar onrecht aan de kaak gesteld worden. De afschaffers presenteerden onder andere drankmisbruik, slavernij en het cultuurstelsel als 'nationale zonden' die een 'smet op de natie' wierpen en haar bij de buurlanden te schande maakte. Naast de door zonde geschandvlekte natie was een andere populaire beeldspraak die van een kanker 'die aan de zedelijke en stoffelijke welvaart des volks knaagt'.¹

De propaganda die zij bedreven om ook van anderen afschaffers te maken behelsde in wezen een cultuurkritiek. 'Waarlijk, het moet anders worden met ons!', profeteerde Willem Bosch in 1865, in een van zijn vele geschriften tegen het cultuurstelsel. 'Waarlijk, het moet anders worden met ons, willen we niet door de weelde, waarvoor wij niet gezwoegd hebben, ontzenuwd, onze oorspronkelijke degelijkheid en wat men ons vroeger goeds toekende, geheel verliezen, om te verzinken in den poel van zedeloosheid, waarin zoo menige oud Hollandsche deugd verdronk'.² Met dergelijke redeneringen stonden de afschaffers in een traditie die terugging tot de tweede helft van de achttiende eeuw,

toen het idee ingang vond dat Nederland een grootse natie was, mits er bepaald de misstanden werden afgeschaft zodat het verval gestopt kon worden. Dan zou de bloei van de Gouden Eeuw weer terug kunnen keren.³

Met hun kritiek op de status quo en het problematiseren van breed geaccepteerde gewoontes maakten de afschaffers zich niet geliefd. Vooral wanneer ze zich bemoeiden met de vrijetijdsbesteding van de lagere volksklassen – jenever, kermis, volksvermaken waarbij dieren mishandeld werden – liepen de gemoeieren hoog op. De afschaffers werden bespot om hun zonderlinge ideeën. Maar dit weerhield hen niet van hun kruistocht tegen misstanden. Sterker nog, zij waren zich vooraf ten volle van het risico bewust, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de woorden van drankbestrijder Van der Voo op een van de eerste vergaderingen van zijn *Rotterdamsch Afschaffings-Genootschap* in 1838: 'En nu vrienden staat vast! men zal ons uitlagchen, bespotten!'⁴ Hij had gelijk. Waarom vermeden hij en andere afschaffers deze spot niet, zoals in de standsbewuste negentiende eeuw voor de hand lag? Maatschappelijk aanzien was een groot goed, de basis voor kredietwaardigheid in zaken en voorwaarde voor een maatschappelijke loopbaan. Wie zijn deze afschaffers, wat hadden zij te verliezen en ook: wat hadden zij te winnen met hun strijd tegen misstanden?

Het is lastig om door kwantitatief onderzoek precies aan te tonen wie die afschaffers waren. Van verenigingen tot maatschappijhervorming zijn vrijwel geen gegevens uit de ledenadministraties bewaard gebleven. De gegevens die er zijn, hebben veelal betrekking op de oprichters en (afdelings-)bestuursleden en kunnen niet representatief geacht worden. Enkele opmerkingen over hun achtergrond moeten hier volstaan: veel van hen, maar zeker niet allemaal, waren predikant, arts, hoogleraar, onderwijzer of hoge ambtenaar. Wat betreft onderwijzers is er wel gewezen op hun 'gespleten maatschappelijke positie': ze genoten weliswaar prestige, maar dat kon in schril contrast staan tot hun materiële omstandigheden. Het onderwijzersambt was het middel bij uitstek om te stijgen op de maatschappelijke ladder en dat maakte dat de onderwijzers vaak bijzonder gevoelig waren voor ideeën over maatschappijhervorming.⁵ Daarnaast kwamen bijvoorbeeld artsen, predikanten en onderwijzers eerder dan anderen in aanraking met armen en waren zij beter bekend met hun ellendige leefomstandigheden. Geschokt daardoor namen zij vaak het voortouw bij hervormingswerk.⁶

Een kwalitatieve aanpak, door biografisch onderzoek te doen naar individuele afschaffers, biedt meer inzicht in hun motieven en toont aan waarom zij spot, laster en kritiek van anderen konden verduren, zonder daar per se slechter van te worden. Uit de onderstaande drie portretten van strijders voor de afschaffing van respectievelijk sterke drank, slavernij en het cultuurstelsel blijkt dat deze strijd ook een *persoonlijke* strijd om aanzien en erkenning was. Zowel in de

retoriek van de negentiende-eeuwse burgercultuur als in de beeldvorming achteraf overheersen tot in het karikaturale de begrippen deugd en schuld. Uit dit stuk blijkt dat de praktijk vaak veel sterker bepaald werd door de traditionele tegenstelling tussen eer en schaamte, die niet verdween, maar onder de oppervlakte van het deugdzame vertoog nadrukkelijk aanwezig bleef. Juist de wisselwerking tussen de 'publieke deugdreligie'⁷ en de particuliere eerzucht (streven naar maatschappelijk aanzien voor de eigen persoon of groep) biedt een verklaring voor de opmerkelijke hervormingsmanie van de negentiende eeuw.

Eer en schande: Goose van der Voo

Goose Wijnand van der Voo (1806-1902) (afb. 1), zoon van een molenaars-knecht en opgeklommen tot straatarme huisonderwijzer met grootse idealen, zag een taak voor zichzelf weggelegd in het verheffen van zijn medeburgers.⁸ Vanwege zijn radicale Saint-Simonistische ideeën en zijn eigengereide optreden waren die daar niet erg van gediend. In 1838, hij was toen 32 jaar oud, richtte hij samen met enkele apothekers het *Rotterdamsch Afschaffings-Genootschap* op, de eerste vereniging in Nederland waar de leden zich verbonden tot het niet langer drinken en schenken van sterke dranken. Hij beschouwde zijn pionierswerk als burgerplicht, als een moedige daad die hem eer kon opleveren:

De instandhouding der maatschappij is ten naauwste verbonden, aan de vervulling aller pligten, en de meeste lieden missen thans de bewustheid, de ernstige overtuiging daartoe. Egoïsme en valsche schaamte hebben dien edelen burgerzin schier allerwege vervangen, aan welks krachtdadige werking aller belang verbonden is en het ontbreekt ook velen aan moed, om tegen den stoom op, den tuimelgeest en den achteruitgang het hoofd te bieden; (...) er zal toch steeds eenige eer gelegen zijn, in de toetreding tot een schoon en verheven denkbeeld als dat, hetwelk wij hier geopperd hebben.⁹

Hier is sprake van een trotse buitenstaander die in deze morele strijd een leidersrol ambieert. Hij vraagt dan ook de steun van de Rotterdamse bestuurlijke elite, die hij hier nadrukkelijk als *medeburgers* aanspreekt.

En gij Mannen, onze medeburgers, die de teugels der maatschappelijke organisatie, gedurende eeuwen, door eene soort van alleenheersching in handen hebt, zoudt gij kunnen weigeren, om, in overeenstemming met de gezellinnen uws levens, onze pogingen te steunen overall, waar de zamenleving, door het misbruik der sterke dranken, gevoelige schokken zou kunnen ondervinden!¹⁰

Zij bleken niet veel animo te hebben om hun borrel te laten staan onder leiding van een radicale huisonderwijzer. De vereniging had bovendien een subversieve uitstraling gekregen omdat op aandringen van Van der Voo vrouwen een volwaardige rol mochten spelen, ook als bestuurslid, wat 'het meesmuilen van het

Afb. 2. Kop en schotel, waarschijnlijk verloot bij een van de fundraising-activiteiten van het Amsterdamsche Dames-Comité. Op de kop staat het 'handelsmerk' van de Engelse antislavernijbeweging afgebeeld: een slaaf die zijn geketende armen opheft. De schotel vertoont een zorgelijke slavin met een verzwakt kind, met het onderschrift 'Als niemand u ziet God ziet u'. Kop en schotel samen geven de doelen van het damescomité weer: afschaffing van de slavernij en verbreiding van het christendom in Suriname. Uit: Bulletin van het Rijksmuseum 48 (2000) 208.

publiek' opwekte.¹¹ Van der Voo moest aftreden als voorzitter en toen de vereniging zich wilde aansluiten bij de in 1842 opgerichte *Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank* mocht dat alleen onder de voorwaarde dat hij niet meer namens het Afschaffings-Genootschap optrad. 'Gij benadeelt de goede zaak!' had hij van de voorzitter van de landelijke vereniging te horen gekregen. Het ergste voor Van der Voo was dat zijn 'makkers [...] met deze eenvoudigen boer gemeene zaak maakten in het geheim'.¹² Verbitterd door dit verraad schreef hij in de kantlijn van drankbestrijdingsgeschriften replieken en scheldkannonades. Tijdens lezing van een door Heldring bewerkt *Volksboek* ontstak Van der Voo in grote woede bij de passage: 'Maar de weerstand is groot de spotters zijn vele! Wij ontkennen dit niet; maar denken aan het oude Spaansche spreekwoord: "Hoe meer maren, des te grooter zegenpraal!"'. Door middel van uitroeptekens zette Van der Voo zijn frustraties over het roemloos einde van zijn drankbestrijdingscarrière kracht bij.

[...] zonder Spaansch spreekwoord zeide ik dit zelfde in 1838 in verslag, traktaatje, briefwisseling en dagbladen, te vergeefs; en dezelfde mannen, die toen aarzelden, durven nu onder smaad en minachting [...] ons toeroepen, terwijl zij komen maaijen, wat wij gezaaid hebben, "uw genootschap is mislukt!!!" Kan de Duivel beter zich zelven beschuldigen? Ellendelingen!!!!!! en daaronder bevinden zich leraars van de Godsdienst!!!!¹³

De centrale begrippen in zijn motivatie om de sterke drank te willen bestrijden én in zijn verbitterde terugblik zijn 'eer' en het tegendeel daarvan: 'smaad en minachting'. Recentelijk heeft Dennis Bos gewezen op het belang van 'persoonlijke noties van eer en schande als motieven voor de klassenstrijd' in de vroege socialistische beweging.¹⁴ Dat kan breder worden geformuleerd: in politieke strijd in het algemeen spelen op persoonlijk niveau ambitie, eerezucht en ijdelheid een grote rol. Dat is al bekend uit biografieën van beroemde staatslieden en politici en voor de minder invloedrijke spelers van het politieke spel was dat niet anders. Van der Voo toonde door zijn onthouding van sterke drank dat hij genoeg zelfbeheersing bezat om in moreel opzicht deel van de burgerij uit te maken. Als ambitieus man ging hij echter een stap verder door zich als zedelijk leidsman van de stedelijke elite te presenteren.

Ambitie en nederigheid: Anna Bergendahl

Anna Bergendahl (1827-1899) was een Amsterdamse koopmansdochter die zich inzette voor de afschaffing van de slavernij. De 'christelijke weldadigheid' was haar met de paplepel ingegoten: haar ouders waren oprichters en bestuurders van de *Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede*, die via patronage, werkbemiddeling en verkoop van kleding de hoofdstedelijke armen

op het rechte pad probeerde te houden. Zijzelf genoot enige bekendheid door het uitgeven van verschillende jaarboekjes, dichtbundels en brochures ten behoeve van filantropisch werk in eigen land en de zending in de koloniën, Syrië en Palestina. Kortom: Anna Bergendahl was een ondernemende figuur die op effectieve wijze aan fundraising deed.¹⁵

In 1855, zij was toen 28 jaar oud, richtte zij het *Dames-Comité te Amsterdam ter bevordering van de Evangelie-verkondiging en de Afschaffing der Slavernij in Suriname* op, dat onder meer door bazaars en verlotingen in de daaropvolgende zeven jaar 12.000 gulden bijeenbracht, een enorm bedrag voor die tijd [afb. 2]. Een deel ging naar de Hernhutter zendelingen, maar het merendeel ging naar de mannen van de *Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Afschaffing der Slavernij*. Zij kochten tussen 1853 en 1863, het jaar dat in Nederland ook eindelijk de slavernij werd afgeschaft, alvast tientallen slaven vrij, die overigens de jaren daarop met hun loon het bedrag moesten terugbetalen.¹⁶

De grote sommen geld die de dames van het Amsterdamse comité inbrachten waren meer dan welkom; zij mochten echter zelf geen lid worden van de Maatschappij. Vrouwen hadden dus geen zeggenschap over het beleid van de vereniging en wat de meeste mannen betrof hadden vrouwen zich op de achtergrond te houden in de strijd om afschaffing van de slavernij. Een incident toont de spanning die kon ontstaan wanneer de vrouwelijke ambities bij uitzondering aan de oppervlakte kwamen. In *Een woord bij de aanstaande afschaffing der slavernij op 1 juli 1863* blikt Anna Bergendahl voldaan terug op de inspanningen van het Dames-Comité. Zij bracht haar lezers op de hoogte van een wens, die haar ambitie om erkenning te krijgen voor haar succesvolle werk verraadde. Het was haar droom om

eene school, o mogt 't zijn ook ééne kerk! [...] te doen verrijzen, die het opschrift droeg: "Door het Amsterdamsche Dames Comité [...]." O niet tot ijdele zelfverheffing, maar als een gedenkteeken van Goddelijken zegen op geringe krachten en alzoo ook tot aanmoediging van soortgelijke gevallen [...] zoude 't Comité zulks zeer gaarne zien.¹⁷

Secretaris Gefken van de *Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij* schreef hierop geërgerd aan Bergendahl: 'Zoude het nu ook beter zijn, alvorens te denken aan zulke groote plans van eenige duizenden bijeen te brengen, om een school op te rigten of eene kerk te bouwen (met het opschrift "Dames-Comité"!!!) wat nederiger aan te vangen en te trachten een werk dat reeds aangevangen is te ondersteunen'.¹⁸ Het eigengereide optreden van Bergendahl was ook de Zendingsdirectie van de Hernhutters in het verkeerde keelgat geschoten. Voorzitter Roentgen besloot een gesprek met haar te voeren over 'die überspannten Idee neue Kirchenbauten in Suriname zu veranstal-

ten mit der Überschrift: Door het Dames-Comité te Amsterdam'. Het idee werd als overspannen gediskwalificeerd, maar niet zozeer om het idee zelf, als wel om het feit dat het van een vrouw afkomstig was. De voorzitter zou Bergendahl in het gesprek wijzen op 'die rechte Sphäre weiblicher Wirksamkeit im Reiche Gottes'.¹⁹

Het eigengereide optreden en de zelfbewuste houding van de dames was een terugkerend onderwerp van gesprek tussen de heren die met hen te maken hadden. Roentgen meldde niet zonder enige trots aan het hoofd van de zendelingen in Paramaribo dat hij de Amsterdamse dames op hun plaats gewezen had. Deze complimenteerde de voorzitter: 'Du hast ein gutes Werk gethan, die Bergendahl u. Consorten auf die rechten Sphäre weiblicher Wirksamkeit im Reiche Gottes hinzuweisen, das mag ihre nach Lobsprüchen jukenden Ohren wunderlich geklungen haben.'²⁰ Dat de dames op eigen houtje een jonge zendeling naar Suriname hadden gestuurd die in de praktijk geheel onbruikbaar was omdat hij noch 'neger-Engels' sprak, noch in zijn eigen levensonderhoud kon voorzien, maakte de verhouding tussen de vrouwelijke en mannelijke slavenvrienden er niet beter op. De voorzitter van de *Maatschappij ter bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de slaven en verdere heidensche bevolking in de kolonie Suriname* (beter bekend als de Haagsche Maatschappij) wilde niet met Anna Bergendahl en haar Dames-comité samenwerken. Hij verzocht in een brief aan zijn collega in Paramaribo: 'Wij zagen liever dat die dames eenvoudig geldelijk wilden bijdragen, zonder zich op de voorgrond te plaatsen.'²¹

In literatuur over vrouwen in de Britse en Amerikaanse antislavernijbeweging is – als verklaring voor hun strijd – gewezen op de identificatie van vrouwen met slavinnen, die evenals zij door mannen niet voor vol aangezien en onderdrukt werden.²² Dergelijke conclusies moeten niet overhaast voor de Nederlandse situatie overgenomen worden, maar Bergendahls protesten tegen de slavernij zijn inderdaad niet los te zien van haar vrouw-zijn. Zij maakte kennis met de antislavernijbeweging toen zij als veertienjarig meisje de beroemde Engelse hervormer Elizabeth Fry ontmoette, die in 1841 in Nederland rondreisde onder andere om mannen en vrouwen op te roepen tot georganiseerd protest tegen de slavernij. In 1855, het jaar dat zij haar Dames-Comité oprichtte, publiceerde zij een stuk van haar neef getiteld 'Vrouwen-werk', waarin onder verwijzing naar Fry vrouwen werden opgeroepen om hun talenten ook buiten de huiselijke sfeer in te zetten.²³ Veelzeggend is verder Bergendahls taalgebruik in brochures van het Damescomité. In 1857 voerde ze actie om een groep van twaalf 'vrouwen, moeders of jonge dochters', in het bijzonder '*Christen-slavinnen*', vrij te kopen. Bergendahl riep haar 'Zusters in Nederland' te hulp om de 'zusters, nu nog slavinnen in Suriname' 'te bevrijden uit de onteerende slavenbanden'. De gedeelde ervaring van het vrouw- en christen-zijn werd benadrukt, evenals het

Afb. 3. Willem Bosch. Uit: A.H. Borgeers, Doctor Willem Bosch en zijn invloed op de geneeskunde in Nederlandsch Oost-Indië (Utrecht 1941). Bosch is hier geportretteerd in uniform, hoewel hij dat tot ergernis van zijn superieuren nauwelijks droeg.

verlangen van de slavinnen om 'eene vrije beschikking te hebben over haar eigen persoon; echtgenoot en kroost als vrouw en moeder te bezitten en te behouden'.²⁴ Het is goed denkbaar dat de beeldspraak van een wereldomvattende 'sisterhood' die de ontrenderende banden van de vrouw slaakt zodat zij haar eigen baas kan worden, toch wel enige symbolische waarde voor de schrijfster en haar lezeressen gehad heeft.

Anna Bergendahl is representatief voor de vroege vrouwenbeweging, waarin groepen vrouwen zich buiten de grenzen van het privé-domein begaven om zich *als vrouw*, en dus op typisch vrouwelijke wijze, te organiseren ten behoeve van andere vrouwen, op basis van de notie van 'zusterschap'.²⁵ Persoonlijke ambities hoorden deze vrouwen echter niet te hebben: met het publiek maken van haar droom had Anna Bergendahl de grens van wat beschouwd werd als typisch vrouwelijk overschreden. Het nadeel van deze gender-invalshoek is dat het de blik vernauwt: Bergendahl is niet alleen een representant van ambitieuze vrouwen, maar ook van de grote groep ambitieuze mannen en vrouwen die een manier vonden om zichzelf zichtbaar te maken in hun pogingen misstanden te doen verdwijnen.

Miskening en eerherstel: Willem Bosch

De laatste afschaffer die ik aan u wil voorstellen is Willem Bosch (1798-1874). Hij was de zoon van een Amsterdamse meestertimmerman die tot armoede was vervallen tijdens de Franse inlijving (1810-1813). Op 13-jarige leeftijd moest hij van school om in de leer te gaan bij een chirurgijn. Met veel moeite en financiële hulp van een oom wist hij de opleiding tot scheepsheelmeeester te voltooien. Als zoveel kansarme maar ambitieuze jongens toog hij naar Indië, waar hij wist op te klimmen tot Chef over de Geneeskundige Dienst, de hoogst mogelijke ambtelijke functie voor een medicus.²⁶

Willem Bosch was een *self-made man*, die al spoedig in conflict kwam met de regering. Zijn verantwoordelijkheidsgevoel over de gezondheidstoestand van de Javanen brachten hem ertoe het cultuurstelsel te bekritiseren, dat zowel de gronden als de gesteldheid van de Javanen uitputte. Volgens zijn oversten had hij een lastig karakter: hij was 'moeilijk aan subordinitie [...] te gewinnen' en droeg bijvoorbeeld bijna nooit zijn uniform. Meerdere malen kwam hij in de problemen als ambtenaar, maar hij vocht alle kritiek op zijn functioneren fel aan en werd achteraf meestal in het gelijk gesteld. Toen hij echter in 1856 met pensioen ging, ontving hij niet het verwachte eerbewijs van de regering voor het baanbrekende werk dat hij had verricht om de geneeskunde in Nederlands Oost-Indië te professionaliseren. Terug in Nederland, miskend en geïsoleerd,

bleef hij als polemist strijden tegen het cultuurstelsel.²⁷ Het onrecht dat hem was aangedaan en het onrecht dat de Javaan werd aangedaan wekte beide een grote strijd lust bij hem op die een uitweg vond in vurige pleidooien voor een humaan beleid in de koloniën [afb. 3].

In 1865 trad hij uit zijn isolement in een poging zijn strijd voor waarheid en rechtvaardigheid tot een brede volksbeweging, tot een nationaal protest te maken: hij richtte de *Maatschappij tot Nut van den Javaan* op, een pressiegroep die verbetering van de leefomstandigheden van de Javaan nastreefde door afschaffing van het cultuurstelsel van de regering te eisen. Vooral vanuit conservatieve hoek had voorzitter Bosch het in deze jaren zwaar te verduren. Zijn intenties werden in twijfel getrokken, hij zou streven naar particuliere exploitatie van landbouwgronden op Java opdat hij of zijn zoons daar lucratieve ondernemingen konden opzetten. De leden van de vereniging werden zelfs afgeschilderd als 'roovers, die nut voor den Javaan veinzen met geen andere bedoeling dan zelf aan de staatsruif te plukken'. Bosch reageerde furieus op deze 'onzedelijke middelen' in de politieke strijd, die overigens ook door de pers en het publiek scherp veroordeeld werden.²⁸

De afschaffers lijken in het algemeen rond 1870 meer waardering van het publiek te krijgen. Multatuli, die verongelijkt was dat de *Maatschappij tot Nut van den Javaan* zijn thema overgenomen had, schreef er het volgende over.

Er bestaat sedert enige jaren een Maatschappij tot Nut van den Javaan, die [...] heel zoetjes het door Havelaar geopend jachtterrein *ausbeut*. Het is tegenwoordig recht fatsoenlijk lid van die Maatschappij te wezen. Het poseert 'n mens. Zo'n ding is byna zo bruikbaar als een congres of Patinsen moord om zich ook eens op den voorgrond te stellen. De waardigheid van voorzitter of secretaris ener stedelyke afdeling kan men zo ongeveer gelyk stellen met die van ouderling of diaken, en klinkt veel moderner. Of er crediet aan verbonden is by kooplui weet ik niet, maar by de kiezers zeker. [...] Kortom, 't is een kostelyke zaak.²⁹

Afschaffer zijn was volgens hem dus fatsoenlijk (zeker niet als compliment bedoeld!), respectabel en bruikbaar voor een individu om zich te publiekelijk te profileren. Het zou politiek en eventueel ook zakelijk voordeel opleveren.

Dergelijke schaarse bronnen tonen hoe de publieke opinie omtrent het lidmaatschap van pressiegroepen in de periode vanaf 1840 veranderde. Willem Bosch, thans vergeten, werd na zijn dood in 1874 geprezen als 'de Javanenkampioen' en in een adem genoemd met Van Hoëvell en Multatuli.³⁰ Sterker nog, een biografische schets van Bosch werd vlak na zijn dood toegevoegd aan de serie *Mannen van beteekenis in onze dagen*, waar hij na Jacob van Lennep de eerste Nederlander was tussen figuren als Bismarck, Gladstone, Dickens, Hugo en Livingstone. Vanzelfsprekend staan in dit stuk de smaad en laster die Bosch had gedragen voor de goede zaak centraal. Uitgebreid werd geciteerd uit de toe-

spraak die een vriend van Bosch 'met nokkende stem' aan diens open graf gehouden had.

Alle kwaad heeft men tegen hem gesproken, en vijanden heeft hij gehad bij getale. Maar die vijanden had ik hem kunnen benijden, als ik hem minder had liefgehad; want zij spraken kwaad van hem om Christus' wil, en zij vervolgden hem, zoo als zij de Profeten vervolgd hadden, die vóór hem geweest waren. Profeet was hij, gezalfd met Gods heiligen geest, en als boetgezant trad hij op te midden van Nederlands volk om het te overtuigen van zonde en te vermanen tot bekeering van den boozen weg. Maar straffeloos trad nimmer een hervormer op, niet ongedeerd blijft de prediker van beschamende waarheid.³¹

Voor de grafredenaar waren de spot en laster die Bosch had moeten ondergaan benijdenswaardig. De miskenning van Willem Bosch werd in de bijbelse profetische traditie geïnterpreteerd, waardoor het als bewijs van zijn gelijk kon gelden. Juist wie de 'beschamende waarheid' verkondigde verloor zijn maatschappelijk aanzien en werd een martelaar voor de waarheid. Multatuli schonk Van der Voo op soortgelijke wijze de onsterfelijkheid door hem als een van de mannen te noemen 'die smaad verdragen om den wille der waarheid'.³² Martelaren kunnen heiligen worden: deze mannen verkregen niet *ondanks*, maar *dankzij* bespotting een zeker aanzien. Dat Bergendahl in de vergetelheid is geraakt suggereert dat toen ook in dit opzicht voor vrouwen andere wetten golden dan voor mannen.

Concluderende opmerkingen

Het eisen van hervorming, het willen afschaffen van maatschappelijke kwaden is te vergelijken met een balanceer-act: wie het lukte zijn evenwicht te bewaren op het slappe koord kon de wereld verbeteren en tegelijkertijd maatschappelijk aanzien verwerven. Maar er was een risico aan verbonden: wie zijn evenwicht verloor, door te grote of onvoorzichtige stappen te zetten, viel roemloos naar beneden.³³ Dat juist degenen met minder maatschappelijk aanzien dat risico liepen, verklaart wellicht waarom zij hun claim kracht probeerden bij te zetten door die met zoveel mogelijk mensen tegelijk te maken. Hier is de beeldspraak van een menselijke piramide wellicht adequater dan die van de solistische koorddanser. Afschaffers konden op elkaars schouders zich verheffen tot een indrukwekkend collectief. Maar het samenwerken bracht wel nieuwe spanningen met zich mee: door zich aan elkaar te verbinden in een organisatie werd men van elkaars gedrag afhankelijk. Respectabiliteit van de vereniging en van de leden zelf werd als een groot goed bewaakt en hieraan vielen de slagkracht van de vereniging en individuele, radicale afschaffers ten offer.

Goose van der Voo werd op zijn weg naar boven door zijn 'makkers' van de

piramide afgeduwd; een paar mannen betwistten Anna Bergendahls recht om die te beklimmen, zij moest *hen* ondersteunen. Willem Bosch is de enige in dit verhaal van wie we zonder meer kunnen zeggen dat hij (althans aan het eind van zijn leven en vlak na zijn dood) vrij algemeen erkenning kreeg voor zijn afschaffingswerk: hij was een 'man van beteekenis' in zijn dagen geworden. Dat had ook te maken met het feit dat het in verenigingsverband beïnvloeden van politiek-maatschappelijke kwesties gewoner was geworden en, volgens Multatuli, aanzien opleverde.

Dat de maatschappijkritiek van de afschaffers emancipatorische trekken had hoeft niet te verwonderen. Het denken over de ideale maatschappij, iets dat burgers sinds het einde van de achttiende eeuw graag deden, ging gepaard met reflecties op de eigen plaats daarbinnen.³⁴ Relatieve buitenstaanders waren daarbij gevoeliger voor bepaalde maatschappelijke misstanden omdat ze zich makkelijk identificeerden met de slachtoffers. Hun kritiek op de wijze waarop anderen behandeld werden ging vervolgens gemakkelijk over in kritiek op de manier waarop zijzelf werden behandeld en op het systeem waarbinnen dat gebeurde. De maatschappij willen hervormen impliceerde dus soms een streven naar een andere sociale positie.³⁵ Wanneer maatschappijkritiek en hervormingsplannen de vorm aannamen van politieke eisen en actie, was er sprake van politieke emancipatie van tot dan toe buitengesloten groepen: leden van de lagere sociale klassen en vrouwen begaven zich als afschaffer vaak voor het eerst op politiek terrein.³⁶

Het is natuurlijk niet zo dat alle afschaffers buitenstaanders waren. Veel bekende, aanzienlijke figuren als burgemeesters, industriëlen, hoge ambtenaren, beroemde hoogleraren en publicisten speelden belangrijke rollen in verenigingen tot maatschappijhervorming. Wellicht dat deze mensen juist weer respectabel genoeg waren om hun naam te kunnen verbinden aan die van anderen die maatschappelijk niet of nauwelijks in aanzien stonden. De groep *daartussen*, van mensen die hard gewerkt hadden voor hun respectabiliteit en maatschappelijke positie, die het zich niet konden permitteren om die op het spel te zetten voor dronkaards, slaven of Javanen – deze groep lijkt afwezig in het leger van de afschaffers.

Als laatste: dat eerzucht, geldingsdrang en ijdelheid belangrijke factoren zijn in de politieke mobilisatie en gedragingen van individuen, wil niet zeggen dat welbegrepen eigenbelang in plaats van oprechte verontwaardiging over het lot van anderen de *werkelijke* drijfveer van de afschaffers was.³⁷ Wat drankbestrijding betreft is er regelmatig gewezen op de rol die angst voor revolutie speelde in de negentiende-eeuwse drankbestrijding. Afschaffing van sterke drank werd als een geschikt middel beschouwd om de maatschappelijke orde te handhaven.³⁸ Hoewel dit ontegenzeggelijk zo was, doet men burgerlijke hervormings-

bewegingen tekort door ze als conservatieve krachten af te schilderen. De afschaffers die ik in dit stuk ten tonele heb gevoerd waren er wel degelijk op uit de maatschappelijke orde te veranderen, de medemens in de achterbuurten en in de koloniën een kans op geluk te bieden en tegelijkertijd zelf in de nieuwe orde een vooraanstaande positie in te kunnen nemen. Het samenvallen van eigenbelang en het belang van de lijdende ander leverde een intrigerend fenomeen op dat door Brian Harrison, historicus van de Engelse drankbestrijding, omschreven is als 'that curious combination of sublime altruism and almost cynical calculation which motivates successful reforming leaders, that strange and self-defeating amalgam of sympathy and self-centeredness which so often inspires their followers'.³⁹

Maartje Janse, Shetlands 46, 3524 ED Utrecht; M.J.Janse@let.rug.nl

* Met dank aan Wessel Krul en Henk te Velde voor hun commentaar.

¹ Bijvoorbeeld in J. Ackersdijck, *Adres aan de edelm. H.H. president en leden van de Tweede Kamer der St. Generaal over de afschaffing van de slavernij* (Utrecht 1848); Willem Bosch, *Ik wil barmhartigheid en niet offerande. Eene wekstem aan Nederland tot regtvaardigheid en pligtsbetragting jegens de Javanen* (Arnhem 1865); Circulaire van de *Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank* d.d. 2-12-1858, afgedrukt in het jaarverslag over 1859 (1860) 52.

² Bosch, *Ik wil barmhartigheid en niet offerande* (noot 1), 27.

³ Zie voor deze traditie Maartje Janse, *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?* (Hilversum 2002).

⁴ Afschaffings-Genootschap, *Sterke dranken, de pest der maatschappij. Verslag van drie voorloopige bijeenkomsten van het Afschaffings-Genootschap, ontwikkeld in deszelfs wording, vorming en vestiging* (Rotterdam 1838) 19.

⁵ J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland: een historisch-sociologische studie* (Hilversum 1995) 148; H.Q. Röling, 'Onderwijs in Nederland', Bernard Kruihof e.a. (red.) *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding Bronnen Onderzoek* (Nijmegen [tweede herziene druk] 1983) 66-86, 84-86. Zie ook Sjoerd Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek: een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986).

⁶ Denk bijvoorbeeld aan Otto Gerhard Heldring (1804-1876), die als plattelandspredikant geschoot was door de zedeloosheid die hij om zich heen ontwaarde. Hij hield zich vanaf het eind van de jaren 1830 bezig met armoede- en drankbestrijding en werd later beroemd om zijn opvang en resocialisatie van 'boetvaardig gevallen vrouwen' (berouwvolle ex-prostituees). Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998) 103-123. Heldring was ook lid van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Afschaffing van Slavernij. Voor de rol van artsen in de negentiende-eeuwse maatschappijhervorming zie Houwaart, *De Hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1991).

⁷ Het begrip 'publieke deugdrelië' in Rob van der Laarse, 'De Deugd en het Kwaad: liberalisme, conservatisme en de erfenis van de Verlichting', Hans Blom en Jaap Talsma (red.) *De verzuiling voorbij: godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 2-45, 3-6.

⁸ M.J.F. Robijns, 'VOO, Goose Wijnant van der', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 5 (1992) 295-298; W. Heyting, 'Saint-Simonisme in Nederland 1830-1840. G. Fr. J. van den Bergh en G. W. van der Voo', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 85 (1970) 315-336.

⁹ Afschaffings-Genootschap, *Sterke dranken, de pest der maatschappij* (noot 4), 13.

¹⁰ *Ibidem*, 14.

¹¹ Maartje Janse, "'Huishouden en tegelijk maatschappelijk, nuttig werkzaam zijn". Saint-Simonistische ideeën van een Rotterdamse vrouw', *Historica* jg. 28 (2005) nr. 1, 19-21.

¹² IISG, Archief Nationaal Comité tegen het Alcoholisme 40/2. Voor de oprichting en de eerste decennia van de *Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank* zie Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap* (noot 5), 141-150.

¹³ Matthias van Geuns, *Over het gebruik en misbruik van sterke dranken, bewerkt tot een volksboek voor den tegenwoordigen tijd door O.G. Heldring* (Groningen 1839), geciteerd en becommentarieerd in IISG, Archief Nationaal Comité tegen het Alcoholisme 40/2.

¹⁴ Dennis Bos, 'Verborgene motieven en uitgesproken persoonlijkheden. Eer en reputatie in de vroege socialistische arbeidersbeweging van Amsterdam', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 115 (2000) 4 509-531, cit. 530.

¹⁵ Voor Anna Bergendahl en haar inzet voor de afschaffing van slavernij zie Maartje Janse, 'Réveilvrouwen en de strijd voor afschaffing van de slavernij (1840-1863)', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* jg. XXVI, nr. 59 (2003) 9-19, bijz. 16-18; Elma Jonas, *Vrouwen en de afschaffing van slavernij in Nederland en Engeland 1780-1863* (onuitgegeven doctoraalscriptie Erasmusuniversiteit Rotterdam [2002]); Maria Lenders, 'Weldadigheid als vrouwenplicht', *Skript* vol. 11 (1989) nr. 2 121-127.

¹⁶ Janse, 'Réveilvrouwen' (noot 15) 17. De mannen van de NMBAS hadden zelf het initiatief genomen om de dames om hun geld te vragen. Briefwisseling tussen de twee verenigingen hierover in *Jaarboekje Christelijke Weldadigheid* jg. 1 (1859) 239-249.

¹⁷ [A.A. Bergendahl], *Een woord bij de aanstaande afschaffing der slavernij op 1 juli 1863* (Amsterdam 1862) 3-4.

¹⁸ K.A. Zeefuik, *Hernbutter zending en Haagsche Maatschappij 1828-1867. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van zending en emancipatie in Suriname* (Utrecht [1973]) 114.

¹⁹ *Ibidem*, 115-116.

²⁰ Lenders, 'Weldadigheid als vrouwenplicht' (noot 15), 126.

²¹ *Ibidem*, 126-127.

²² Jane Rendall, *The origins of modern feminism: women in Britain, France and the United States 1780-1860* (London 1985) 249-254; Claire Midgley, *Women against slavery. The British campaigns 1780-1870* (London, New York [1992] 1995) 174; Kathryn Kish Sklar, *Women's rights emerges within the Antislavery movement. A brief history with documents* (Boston, New York 2000) 35-39.

²³ J.C. Bergendahl, 'Vrouwen-werk' in: Anna Bergendahl (red.) *Souvenir: uitgegeven ten voordeele der vereeniging te Amsterdam: tot ondersteuning van hulpbehoevenden en hare bewaarscholen* (1855) 187-193.

²⁴ Circulaire herdrukt in *Jaarboekje Christelijke weldadigheid* (1859) jg. 1 250-252.

²⁵ Francisca de Haan en Romke van der Heide, 'Vrouwen-verenigingen, Dames-Comité's en feministen. De zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* vol. 23 (1997), afl. 3, 278-311, bijz. 300-301; Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *The rise of caring power. Elisabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999) 45-47; zie ook Toos Streng, *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland 1815-1860* (Amsterdam 1997) 44-48.

²⁶ Biografische gegevens over Willem Bosch in A.H. Borgers, *Doctor Willem Bosch en zijn invloed op de geneeskunde in Nederlandsch Oost-Indië* (Utrecht 1941); Maartje Janse, "'Waarheid voor Nederland, regvaardigheid voor Java". De geschiedenis van de Maatschappij tot Nut van den Javaan 1866-1877', *Utrechtse Historische Cahiers*, jg. 20 (1999) nr. 3/4, 7-16.

²⁷ Borgers, *Doctor Willem Bosch* (noot 26) 45-46; 78-82; 134-141.

²⁸ Janse, 'Waarheid voor Nederland' (noot 26), 54-55.

²⁹ Multatuli, *Volledige Werken* IV (Amsterdam 1952) 254. Volledige tekst van diens brochure *Maatschappij tot Nut van den Javaan* (1869) *Ibidem*, 247-257. Zie over de relatie tussen Multatuli en de Maatschappij tot Nut van den Javaan ook Janse, 'Waarheid voor Nederland' (noot 26), 56-58.

³⁰ Janse, 'Waarheid voor Nederland' (noot 26), 66.

³¹ [J.P. de Keyser], 'Willem Bosch', *Mannen van betekenis in onze dagen* IV, dl. 8 (Haarlem 1874) 228-240, cit. 230, 228.

³² Multatuli, *Volledige Werken* III (Amsterdam 1851), 231 (Idee 482, 1862).

³³ Charles Taylor merkt in zijn intrigerende essay 'The politics of recognition' op dat het zoeken naar erkenning van anderen weliswaar zo oud is als de wereld, maar dat er vanaf het einde van de achttiende eeuw een nieuwe situatie ontstond. Doordat erkenning (althans op ideologisch niveau) werd losgekoppeld van sociale identiteit had een individueel streven naar erkenning vanaf toen een ongewisse uitkomst: het kon op een mislukking uitlopen. Charles Taylor, 'The politics of recognition'

[1992], *Multiculturalism. Examining the politics of recognition* (Princeton 1994) 25-73, 34-35.

³⁴ Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt beschrijven in hun *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* ('s-Gravenhage 2001) 141-317 hoe de ontwikkeling van hervormingsplannen en het ontstaan van nieuwe voorstellingen van burgerschap rond 1800 onderling samenhangen.

³⁵ Voor het begrip emancipatorische cultuurkritiek zie Remieg Aerts, 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme'; Remieg Aerts en Klaas van Berkel (red.), *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme* (Groningen 1996) 10-66, 35-36.

³⁶ De relatie tussen filantropie, maatschappijhervorming en politieke emancipatie is vaker gelegd voor vrouwen, bijvoorbeeld door Johanna Naber, *Wegbereidsters: Elizabeth Fry, Florence Nightingale, Josephine Butler, Priscilla Bright Mac Laren* (Groningen 1909) 5-7.

³⁷ Een voorbeeld: Patricia Gomes betitelde recentelijk 'de meeste slavenvrienden' als opportunisten, die dezelfde belangen hadden als de regering: Suriname tot wingewest omvormen. *Over 'natuurgenoeten' en 'onwillige honden'. Beeldvorming als instrument voor uitbuiting en onderdrukking in Suriname 1843-1862* (Amsterdam 2003) 146; 165-172.

³⁸ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap* (noot 5), 147, 456.

³⁹ Brian Harrison, *Drink and the Victorians. The temperance question in England 1815-1872* (London 1971) 36.